

Zusia EFRON

JEVREJSKI NADGROBNI SPOMENICI U DUBROVNIKU

Z. Efron, direktor Umetničkog muzeja u Ein Harodu, bavi se već niz godina proučavanjem jevrejske narodne umetnosti u balkanskim zemljama, posebno starih jevrejskih nadgrobnih spomenika. Više godina proučavao je te spomenike i u preko 80 mesta u Jugoslaviji. U Dubrovniku je 1964. ispitivao jevrejske nadgrobnne spomenike na Boninovu. Ovo su fragmenti opsežnije studije koju Z. Efron priprema o starim jevrejskim grobljima u Jugoslaviji. (*Napomena redakcije.*)

JEVREJSKO groblje u Dubrovniku je reminiscencija bogate prošlosti jevrejskog življa u ovom gradu i, istovremeno, poslednji stadijum specifične narodne tradicije ukrašavanja nadgrobnih spomenika.

Teren za sadašnje groblje na Boninovu kupila je dubrovačka jevrejska opština 1808. o čemu su sačuvani zapisi u Historijskom arhivu Dubrovnik. Staro groblje iz početka XVI veka ostalo je blizu severnih gradskih zidina kod Ploča. Tek je 1911. godine, u vreme rabina Jakova Tolentina, izvršena ekshumacija na tom groblju i sve stare nadgrobnne ploče su prenete na Boninovo. Kao trag tog starog groblja ostao je naziv ulice koja vodi do njega, *Na grebe žudloske*.

Na bližljivo raspoređenim parcelama jevrejskog groblja na Boninovu postavljeno je preko 200 nadgrobnih spomenika. Uz visoki kameni zid koji opasuje groblje nalaze se spomenici preneti sa starog groblja. Pojedine ploče, uglavnom one slomljene, ugrađene su u zid, dok su druge samo prislonjene na njega ili položene na zemlju (sl. 1—5). Mnogi natpisi su znatno oštećeni, pa se samo na nekim pločama može pročitati godina ili ime, uglavnom na onima iz XVIII veka. Svi natpisi su uklesani sefardskim stilom hebrejskog pisma. Do prvog svetskog rata bilo je mnogo više spomenika prenetih sa starog groblja, ali je za vreme rata veći broj raznet radi opravke oštećenih ulica i stepeništa, te je do danas sačuvano samo oko tridesetak.

Nadgrobnni spomenici na ovom groblju mogu se po obliku i stilu ornamenata i natpisa podeliti na tri grupe.

Prvu grupu sačinjavaju horizontalne pravougaone kamene ploče na kojima su uklesani ornamenti i hebrejski natpisi (sl. 6 i 7). To je tradicionalni sefardski stil nadgrobnih spomenika, prenet iz Španije i Portugalije. Elementi ornamenta su če-

sto pseudoheraldički simboli, nastali pod uticajem italijanske heraldičke ornamentike (sl. 8).

Čest motiv ukrašavanja ovih nadgrobnih ploča je kruna (hebrejski: *keter*) raznog oblika i sa raznim inicijalima, čije je značenje ukazivanje poštovanja prema Tori (כ"ת — *keter Tora*), ili prema sveštenicima (כ"כ — *keter kehuna*), prema Bogu, Božjem kraljevstvu (כ"מ — *keter malhut*), ili pak prema »dobrom imenu« pokojnikovom (כתר שם טוב — ili samo inicijali ט"ש"ט — *keter šem tov*). Natpis uz krunu na nadgrobnjoj ploči Eliezera Rafaela Maestra iz 1850. godine (sl. 9) ukazuje poštovanje »dobrom imenu«, odnosno naglašava da je pokojnik bio dobar čovek i ugledan građanin, ali kruna ni ovde nije znak plemićkog porekla sahranjenog.

Drugu grupu nadgrobnih spomenika sačinjavaju takođe horizontalne kamene ploče, ali je ornamentat pod uticajem turske narodne umetnosti. Najjači je uticaj umetničke obrade metala, naročito mesinga, koja je bila veoma popularna na istoku, u Otomanskom carstvu. Najčešći su motivi sunce, mesec i zvezde, kao i stilizovani biljni ornamentat (sl. 10—13).

U treću grupu spadaju grobovi zidani od lomljenog kamena, povezanog i spolja obloženog malterom, u obliku poluobličastog ili dvoslivnog sarkofaga. To je nešto mlađi tradicionalni oblik grobova kod Sefarda. Ploča sa hebrejskim natpisom i, ponekad, sa manjim ornamentom u obliku krune ili kartuša, postavljena je koso na sarkofag ili je vertikalno ugrađena u užu bočnu stranu (sl. 14—15).

Uz pseudoheraldičku ornamentiku pod uticajem Italije, zatim motive pod turskim uticajem i ornamentiku pod uticajem jevrejske religije i tradicije, nailazimo i na antički motiv amfore, što i na primeru jevrejskog groblja ukazuje da je Dubrovnik bio stecište raznovrsnih umetničkih i kulturnih uticaja Istoka i Zapada (sl. 16).

Postoji još jedna, četvrta vrsta nadgrobnih spomenika, ali je ona najmanje važna. Ti spomenici su obično u obliku obeliska. Na njima je očigledan austro-ugarski uticaj, a specifični jevrejski elementi su nestali. Samo hebrejski natpisi ukazuju na narodnost sahranjenih.

Na jevrejskom groblju u Dubrovniku nema tradicionalnog jedinstvenog pravca sahranjivanja prema istoku, već je, pod uticajem običaja drugih naroda, teren parcelisan i natpisi su okrenuti prema stazama.

Pojedine stare jevrejske nadgrobnje ploče mogu se naći neočekivano na raznim mestima u Dubrovniku. U ženskom samostanu u Ulici od Sigurate, među kamenim pločama koje pokrivaju samostanski atrijum, nalazi se, kraj ulaznih vrata u ćelije samostana, jedna jevrejska nadgrobnja ploča, na kojoj je čitljiv samo jedan deo natpisa: *kvura macevet hatalmid šnat Moše Daniel*, što pokazuje da je ploča preneti sa groba devetogodišnjeg učenika Moše Daniela. Deo natpisa sa godinom smrti je uništen (sl. 17—18).

U fortu br. 2 gradskih zidina, koji je sagrađen u vreme austrougarske vladavine, neki otvori puškarnica građeni su od fragmenata nadgrobnih ploča sa jevrejskog groblja, i na njima se vide delovi hebrejskih natpisa. Pojedine ploče se dosta teško prepoznaju, jer su natpisi u velikoj meri oštećeni (sl. 19—20).

Za pojedine podatke i predusretljivost prilikom obilaska groblja i drugih jevrejskih kulturno-istorijskih spomenika u Dubrovniku srdačno zahvaljujem predsedniku jevrejske opštine Emiliju Tolentinu.

S u m m a r y

Zusia EFRON

JEWISH TOMBSTONES AT DUBROVNIK

These are the fragments of a more comprehensive study on old Jewish cemeteries in Yugoslavia which the author prepares basing himself on his own several years' research work.

The Jewish cemetery at Dubrovnik, in the place called Boninovo, was founded in the beginning of the XIXth century, but in 1911 all the tombstones from the old Jewish graveyard from the beginning of the XVIth century were transferred to it. During the World War I many of these tombstones were carried away and used for the repairs of street pavements, the stairs and the loopholes on the citadel of Dubrovnik and, consequently, there have been preserved on the graveyard ground only some thirty of these oldest tombstones.

The author divides all sepulchral monuments, after their form and style, into three groups. The first group consists of horizontal rectangular stone slabs. This is the traditional sephardic form of sepulchral monument brought over from Spain and Portugal. The inscriptions are in Hebrew and the ornaments are pseudo-heraldic (coat of arms, crown, lily etc.) under the influence of the Italian heraldic ornamentation.

The second group is constituted also of horizontal stone slabs, but the ornament is under the influence of the oriental popular art, first of all of the artistic treatment of metals. The motifs are the Sun, the Moon and the stars as well as the conventionalized plant ornaments.

The third group is formed of sepulchral monuments built of rubble, bound and coated with mortar in form of a semi-cylindrical or ridged sarcophagus. The table with the Hebrew inscription is placed obliquely on the sarcophagus, in that part where the head of the deceased lies or it is vertically built in on one side of the front of the sarcophagus.

The author mentions another group of sepulchral monuments the least important one which contains the monuments in form of obelisk, which owe their origin to the Austro-Hungarian influence, without specific Jewish elements. Only the inscriptions in Hebrew indicate the nationality of the buried.

In addition to this stylistic classification of sepulchral monuments the author gives also the transcriptions and the translation of individual interesting Hebrew inscriptions which have been preserved on them.